

Polskie Towarzystwo Turystyczno- Krajoznawcze
Oddział Gdański im. dr. Jerzego Szukalskiego
Klub Turystów Pieszch „Bąbelki”

INFORMATOR KRAJOZNAWCZY

XIX Rajdu Pomorskiego PTTK „Kłuka”
18-20 maja 2018 roku

Kwidzyn i okolice

I. Patronat Honorowy

Burmistrz Miasta Kwidzyn – Pan Andrzej Krzysztofiak

II. Kadra rajdu

Komendant Rajdu: **PTP II st. 10890** **Jacek Richter**
Z-ca Komendanta: **PTP III st. 10995** **Jarosław Kowalczuk**

Prowadzący trasy:

Trasa piesza rekreacyjna: **PTP III st. 10164** **Marcin Strusiński**
Trasa piesza długodystansowa: **PTP III st. 10980** **Tomasz Dębski**
Trasa rowerowa: **PTKol. 7121** **Daniel Nazaruk**
Trasa kajakowa: **Remigiusz Wróblewski**

Sekretariat: **Lucyna Anna Belau**
Kwaternistrz: **Wojciech Wiesner**

III. Trasy rajdu

1) Trasa Piesza Rekreacyjna (Marcin Strusiński)

Dzień I 18.05.2018 r. (piątek)

Zbiórka o 11:00 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Kwidzyn - szlak zielony "Napoleoński" - Piekarniak Młyn – Leśn. Trzciano - Dankowo - "Miłosna" - **Kwidzyn** około 17 km

Dzień II 19.05.2018 r. (sobota)

Zbiórka o 09:30 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu.

Trasa: Kwidzyn - "Miłosna" – Leśn. Sadlinki - ścieżka dydaktyczna "Zajączek" - Białki - wzdłuż rzeki Liwy - Miłosna – **Kwidzyn**, około 18 km

Dzień III 20.05.2018 r. (niedziela)

Zbiórka o 10:30 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Kwidzyn - "Miłosna" – niebieski "Górski" szlak spacerowy - zielony szlak spacerowy - Ogród dendrologiczny "Miłosna" - czerwony szlak - zabytkowe stajnie - **Kwidzyn** około 15 km

2) Trasa Piesza Długodystansowa (Tomasz Dębski)

Dzień I 18.05.2018 r. (piątek)

Zbiórka o 11:00 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Kwidzyn - Szlak "Napoleoński" - Jurandowo- Nieczynna Linia Kolejowa - **Kwidzyn** 27km

Dzień II 19.05.2018 r. (sobota)

Zbiórka o 09:30 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Kwidzyn - Szlak Kopernikowski - Karolewo- Otlówko-
Kwidzyn 28km

Dzień III 20.05.2018r. (niedziela)

Zbiórka o 10:30 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Ryjewo - Szlak Kopernikowski - Kwidzyn 16km

3) Trasa Rowerowa (Daniel Nazaruk)

Dzień I 18.05.2018r. (piątek)

Zbiórka o 9:30 w Smętowie Granicznym na stacji PKP

Trasa: Smętowo Graniczne PKP – Małe Wyryby – Piaseczno –
Nicponia – **Gniew OKP** – Tymawa – Jaźwiska – rzeka Wisła –
Lipianki – Gniewskie Pole – Janowo – Gurcz – Podzamcze –
Kwidzyn 50km

Dzień II 19.05.2018 r. (sobota)

Zbiórka o 10:00 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Kwidzyn – Baldram – Tychnowy – szlak kopernikowski –
Ryjewo – Borowy Młyn – Sztumska Wieś – Sztum – Czernin –
Cygusy – Cierpięta – Mikołajki Pomorskie – Antonin – Prabuty –
Licze – Kwidzyn OKP 70 km

Dzień III 20.05.2018 r. (niedziela)

Zbiórka o 10:30 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Kwidzyn – Korzeniewo – rzeka Wisła – Opalenie – Widlice –
Małe Wiosło – Duże Wiosło – Kozielec – Bochlin – Nowe –
Rychława – Lalkowy – Smętówko - Smętowo Graniczne 40km

4) Trasa kajakowa (Remigiusz Wróblewski)

Dzień I 18.05.2018 r. (piątek)

Zbiórka o 11:00 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Brody – Gniew (Wierzyca)

Dzień II 19.05.2018 r. (sobota)

Zbiórka o 10:00 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Grudziądz – Kwidzyn (Wisła)

Dzień III 20.05.2018r. (niedziela)

Zbiórka o 10:00 w Kwidzynie przy wejściu do bazy rajdu

Trasa: Kwidzyn – Piekło (Wisła)

Na rajdzie można zobaczyć...

Kwidzyn - miasto w województwie pomorskim, w powiecie kwidzyńskim, położone nad rzeką Liwą, prawym dopływem Nogatu, 5 km od Wisły, siedziba władz powiatu. Liczba mieszkańców około 38 849.

Nazwa miasta

Marienwerder – nazwa miasta w okresie niemieckim do 1945 r

Kwidzyń – nazwa używana od czasów międzywojennych do 1948 r.

Kwidzyn – od 1948 oficjalna nazwa miasta

Historia Kwidzyna - Pomezzańskie grodzisko o nazwie *Kwedis* (w zapisach kronikarskich wymieniana jako Quedin, Quidino, Quedzyn) istniało w XI w. Najprawdopodobniej zostało zniszczone podczas walk toczonych na tych terenach. Osada została ponownie założona przez zakon krzyżacki w 1233 przez mistrza Hermanna von Balka jako baza wypadowa w pruskiej Pomezanii. Gród otrzymał prawa miejskie po lokacji na prawie chełmińskim w 1233 lub 1235 (potwierdzone ok. 1254), posiadało układ typowo szachownicowy. Miasto zostało zniszczone podczas walk prusko-krzyżackich w 1243. Odbudowane przez Krzyżaków i w 1285 ustanowione stolicą biskupstwa pomezńskiego (do 1587). W 1320 rozpoczęła się budowa zamku i trwała ok. 20 lat, ponowna lokacja miasta miała miejsce w 1336, od tego roku oficjalna nazwa brzmiała *Marienwerder* (niem. Werder – wyspa rzeczna, ostrów, kępa; Marien – mariacki – *Ostrów Maryjny, Kępa Mariacka*), zapisywana również po łacinie jako *Insula Sanctae Mariae*. W 1440 przedstawiciele stanów pruskich tj. ziem i miast podpisali w Kwidzynie akt Związku Pruskiego. W pierwszych dniach wojny trzynastoletniej władze Kwidzyna uznały zwierzchnictwo króla polskiego, ale już jesienią 1454 wypowiedziały mu posłuszeństwo.

Po wojnie trzynastoletniej (1466) pozostał przy Prusach jako polskie lenno. Po sekularyzacji Prus w 1525 znalazł się w granicach Prus Książęcych, rok później biskup pomezński i znaczna część kapituły przeszły na protestantyzm. Nastąpił wówczas znaczny wzrost liczby ludności tj. z 650 do 750 w wyniku czego zabudowa miejska przekroczyła mury miejskie tworząc dwa przedmieścia – malborskie i grudziądzkie. Podczas wojen ze Szwedami

miasto było kilka razy zajmowane przez wojska Karola X Gustawa. Od 1657 pod panowaniem Brandenburgii, w 1701 był miastem w państwie pruskim. Podczas wojny siedmioletniej do miasta wkroczyli Rosjanie. W 1765 z inicjatywy Fryderyka II Wielkiego powstała w mieście komora celna, której zadaniem było bezprawne naliczanie cła na towary polskie, które spławiano Wisłą do Gdańska. Od 1772 siedziba departamentu, od 1818 rejencji w prowincji Prusy Zachodnie. W 1773 rozpoczęła działalność drukarnia Kanterów, gdzie drukowano również w języku polskim (działała do 1926). Od końca XVIII wieku postępowały działania germanizacyjne, które doprowadziły do zamknięcia w 1836 polskiej szkoły. W 1828 wybudowano utwardzoną szosę z Kwidzyna do przeprawy na Wiśle i portu rzecznego w Korzeniewie, w 1860 uruchomiono wodociąg i rozpoczęto budowę kanalizacji. W 1883 uruchomiono połączenie kolejowe z Malborkiem i Grudziądem.

W 1900 uruchomiono gazownię miejską, w 1909 oddano do użytku połączenie kolejowe z Prabutami. Od 1907 działało założone z inicjatywy Związku Polaków prywatne gimnazjum polskie. W 1919 na czele polskiej Rady Ludowej stanął Tadeusz Odrowski, rozpoczął w Kwidzynie działalność Warmiński Komitet Plebiscytowy, rok później miasto znalazło się na obszarze objętym plebiscytem, w wyniku którego pozostało w granicach Niemiec, tym razem jako siedziba rejencji zachodniopruskiej w Prusach Wschodnich. Od 1920 do wybuchu II wojny światowej działał w mieście polski konsul oraz polskie organizacje kulturalno-oświatowe. Mimo narastających od 1933 nastrojów antypolskich w 1937 powstało polskie gimnazjum, już wcześniej działał Polski Bank Ludowy. Wybuch II wojny światowej poprzedziły szykany oraz jawne represje wobec Polaków. 30 stycznia 1945 roku do miasta wkroczyły oddziały 2 Armii Uderzeniowej 2 Frontu Białoruskiego. W walkach zginęło 540 czerwonarmistów, w szczególności z 46. i 90. dywizji piechoty (dla ich uczczenia wzniesiono po wojnie Pomnik Wdzięczności na ul. Warszawskiej).

W Kwidzynie warto zobaczyć

- zespół zamkowo-katedralny:
  - a) zamek kapituły pomezkańskiej wzorowany na zamkach krzyżackich. Jego budowę rozpoczęto w 1322 r. a ukończono w drugiej połowie XIV w. Skrzydła południowe i zachodnie zostały rozebrane w końcu XVIII w.,
  - b) konkatedra św. Jana Ewangelisty z XIII i XIV w.,
  - c) cela przykościelna w której ostatni rok życia spędziła błogosławiona Dorota z Mątownów,

- fragmenty murów miejskich z XIV w.,
- ruiny wieży ratusza z XIV w.,
- tzw. pałac Fermora z lat 1757–1763, rozbudowany na siedzibę władz rejencji w XIX w., z płaskorzeźbionym fryzem z 1802 r.
- dawny szpital św. Jerzego z XVIII w., przebudowany w latach 1859–1860
- budynek Wyższego Sądu Ziemskiego z lat 1798–1800
- domy klasycystyczne z ok. 1800 r.
- spichlerz szachulcowy z początku XIX w.
- dawna synagoga z lat 1830–1832
- dawne Gimnazjum Królewskie z lat 1835–1838 i 1873
- kościół św. Trójcy z lat 1846–1858 zbudowany w tzw. stylu arkadowym według projektu K. F. Schinkla
- dawna siedziba Zachodniopruskiego Ziemstwa Kredytowego z lat 1864–1866, rozbudowana w 1879 r., w 1920 r. siedziba Komisji Plebiscytowej, obecnie sąd rejonowy
- neogotycki zespół koszar wojskowych z lat 1877–1879 (budynek sztabu, koszary, wartownia, hala sportowa, ujeżdżalnia, magazyn)
- kaplica metodystów z końca XIX w.
- kaplica staroluterańska (obecnie rzym.-kat.) z końca XIX w.
- spichlerze murowane z XIX w.
- kamienice i domy z okresu od końca XIX do początku XX w.
- budynek dawnego Urzędu Finansowego z końca XIX w.
- neogotycka poczta z lat 1911–1913
- zespół zabudowy dawnej Królewskiej Stadniny Koni z lat 1907–1910 (na Miłosnej)
- budynek Urzędu Miasta z lat 1918-1925. Wieczorem 23 września 2007 r. poddasze gmachu zostało zniszczone wskutek pożaru.
- budynki z okresu międzywojennego: konsulatski (ob. przedszkole), Gimnazjum Polskie z lat 1934–1936, szkoła zawodowa (ob. szkoła podstawowa nr 2)

Gniew - miasto w woj. pomorskim, przy ujściu Wierzyce do Wisły, w powiecie tczewskim, siedziba gminy miejsko-wiejskiej Gniew. Na tym odcinku Wisła płynie w Dolinie Kwidzyńskiej, która stanowi końcowy fragment tzw. Doliny Dolnej Wisły. Terytorialnie Gniew leży na skraju Pojezierza Starogardzkiego oraz Kociewia.

Historia Gniewu sięga 2500 lat przed naszą erą skąd pochodzą najstarsze ślady osadnictwa. W początkach naszej ery przebiegał tędy szlak bursztynowy, a już w IX wieku istniały dwa grody. Od X wieku tereny te należały do państwa Polan i były częścią Pomorza Gdańskiego. Po podziale kraju przez Bolesława Krzywoustego Gniew wchodził w skład kasztelanii starogardzkiej. Później ziemie te przypadły książętom Świecia, a w 1229 (pierwsza pisemna wzmianka) od Sambora i Świętopelka otrzymało je oliwskie opactwo cysterskie. W drugiej połowie XIII wieku Sambor odebrał Gniew cystersom i w 1276 przekazał krzyżakom w zamian za pomoc w walce ze Świętopelkiem. Zakon Krzyżacki dla którego była to pierwsza posiadłość na lewym brzegu Wisły, przejął gród ostatecznie w 1282. Ważne położenie strategiczne zdecydowało o budowie zamku. Po zbudowaniu warowni w 1297 krzyżacy w miejscu wcześniejszej słowiańskiej osady istniejącej wokół kościoła parafialnego lokowali miasto na prawie chełmińskim i rozpoczęli akcję osadniczą. Od grudnia 1306 roku i hołdu książąt pomorskich w Byszewie ziemie, na których leżał Gniew wchodziły w skład terenów kontrolowanych przez Władysława Łokietka, do czasu zbrojnego opanowania Pomorza Gdańskiego przez Zakon Krzyżacki w latach 1308–1309. Miasto wielokrotnie przechodziło z rąk do rąk w latach 1410–1466, w 1440 przystąpiło do Związku Pruskiego, by po pokoju toruńskim stać się częścią państwa polskiego, aż do czasu I rozbioru Polski. W 1626 podczas II wojny polsko-szwedzkiej w okolicach Gniewa doszło do starcia między siłami Rzeczypospolitej i Szwecji. Bitwa zakończyła się zwycięstwem wojsk Gustawa Adolfa. Była to druga w historii porażka polskiej husarii. Miasto podupadło na tle ogólnego kryzysu gospodarczego i politycznego Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. Kiedy wskutek I rozbioru Polski w 1772 Gniew wcielony został do Prus, liczył sobie zaledwie 850 mieszkańców. W 1807 przez miasto przeszły zmierzające w kierunku Gdańska polskie oddziały generała Dąbrowskiego. W latach 1818–1823 wzniesiony został na rynku kościół ewangelicki. W 1905 Gniew liczył 4033 mieszkańców, z czego niemal 43 proc. stanowiła ludność niemiecka. Na mocy traktatu wersalskiego Gniew w 1920 wrócił do Polski. W 1921 wielki pożar bezpowrotnie spustoszył wnętrza zamku. W czasie II wojny światowej hitlerowcy urządzili w zamku obóz dla przymusowo wysiedlanej ludności polskiej z Tczewa i okolic. Pod koniec wojny Niemcy zażarcie bronili miasta, aby osłonić drogę odwrotu z Tczewa i Gdańska. Ostateczne zakończenie walk nastąpiło 7 marca 1945. II wojna światowa zakończyła wielowiekową koegzystencję ludności polskiej i niemieckiej w mieście. W 1957 rozebrany został kościół ewangelicki.

W Gniewie warto zobaczyć:

- **Zamek krzyżacki** - zamek zbudowany przez Zakon krzyżacki na planie czworoboku po 1290 roku i rozbudowany w XIV i XV wieku, następnie od połowy XV do 1772 roku siedziba polskich starostów. Obecnie na zamku odbywają się turnieje rycerskie, pokazy kowalstwa artystycznego, kolonie i inne imprezy. Liczne komnaty zostały zaadaptowane na apartamenty w standardzie hotelu.
- **Pałac Marysieńki** zbudowany przez Jana Sobieskiego, wcześniejszego starostę gniewskiego, dla żony Marii Kazimierzy w 1679. Wbudowany w kompleks zamkowy, jedną stroną zwrócony ku zamkowi, drugą ku Wiśle. Zniszczony przez obsunięcie się skarpy i odbudowany na fundamentach dwóch zabudowań gospodarczych posiada cechy neogotyckie, mieści dziś hotel.
- **Stare Miasto** o zachowanym średniowiecznym układzie przestrzennym, z szachownicowym układem ulic i centralnie położonym kwadratowym rynkiem (pl. Grunwaldzki). Dominuje niska zabudowa, a kamienice pochodzą z XV–XIX w. Pośrodku rynku gotycki ratusz, z przyziemiami z XIII–XIV wieku, pełniący do dziś swoją funkcję.
- **Gotycki kościół parafialny pw. św. Mikołaja**, położony w południowo-zachodnim narożniku rynku, zbudowany w XIV w., zrekonstruowany w XIX w. Budowla trójnawowa z wyodrębnionym prezbiterium oraz wieżą dzwonową wtopioną w nawę środkową.
- **Pozostałości murów obronnych** miasta i zespołu zamkowego.

Prabuty — (niem. *Riesenburg*) – miasto w północnej Polsce, we wschodniej części województwa pomorskiego w powiecie kwidzyńskim, nad jeziorem Liwieniec. Siedziba gminy miejsko-wiejskiej Prabuty. W latach 1975–1998 miasto administracyjnie należało do woj. elbląskiego. Prabuty leżą na terenie historycznej Pomezanii, a także wchodzą w skład makroregionu Pojezierza Hławskiego. Według danych z 31 grudnia 2015 r. miasto miało 8761 mieszkańców.

Nazwa Miasta

Niemiecka nazwa Riesenburg pochodzi z połączenia pruskiej nazwy włości Resja/Rezja z członem Burg – "gród". Etymologia ludowa wywodzi zaś nazwę miasta od niemieckiego słowa: Riese – "olbrzym" i wyjaśnia określenie

Riesenburg jako miasto, gród olbrzyma (stąd też olbrzym z maczugą umieszczony w herbie miasta).

Źródła podają następujące nazwy miejscowości: Resin, Resia (1250), plebano de Resya (1286), Rysen (1326), Resitten (1411), Prabuth, Prabuti, Preybuth, Prabutas, Preibutas, Zabrzesso.

Krzyżacy przyjęli tę nazwę dodając drugi człon, burg: Resenburg (1265), Rysenburg (1233), castro Resinburg (1326), civitas Resinburg (1330), Risenburgk (1342), co oznacza „zamek (gród) ziemi Resia”, Resenburg (1454, 1466), Preybitten lub Prebutyn (1258). Obecna nazwa została administracyjnie zatwierdzona 7 maja 1946.

Historia Prabut sięga 1236 gdzie Krzyżacy niszczą pruski gród Reizija nad jeziorem Liwieniec; wznoszą drewniany zamek. W 1255 roku Prabuty wraz z okolicznymi terenami przechodzą pod władzę świecką biskupa pomezkańskiego i do roku 1525 są pod rządami biskupów pomezkańskich. W 1722 dochodzi do pożaru miasta. W 1876 powstaje połączenie kolejowe z Malborkiem i Iławą, a w 1899 z Jabłonowem Pomorskim. W 1939 znajdował się tu oficerski obóz przejściowy, 4 października 1939 mjr Henryk Sucharski wraz z pozostałymi oficerami z Westerplatte zostali skierowani do tego obozu. W roku 1945 zniszczenie ok. 60% miasta przez wojska sowieckie.

W Prabutach warto zobaczyć:

- gotycka konkatedra św. Wojciecha z przełomu XIV i XV wieku (później przebudowywana), spalona w 1945 przez Sowieców, pozostawała w stanie ruiny, odbudowana w latach 1980-1983;
- kwadratowy rynek (ul. Rynek, ul. Kraszewskiego, ul. Bolesława Prusa, ul. Reja);
- gotycki kościół, tzw. "polski" z XIV w.;
- gotycka Brama Kwidzyńska (XIV wiek);
- pozostałości murów miejskich z XIV wieku;
- neogotycki kościół św. Andrzeja z 1878 r.;
- fontanna Rolanda – zbudowana w roku 1900 przez Franza Schwechтена pierwotnie w centrum Berlina, przeniesiona do Prabut w roku 1929; zdobioną przez lwę fontannę wieńczy rzeźba rycerza Rolanda, przywrócona na swoje miejsce w 2011 r.;

- fundamenty gotyckiego zamku biskupiego z lat 1267-1277. Na wzniesieniu ruin stoi makieta ukazująca rekonstrukcję zamku, konkatedry kapituły pomezkańskiej, bram miejskich oraz ratusz miejski i rekonstrukcję rynku;
- zabytkowe wodociągi miejskie z 1728-1732;
- plebania z 1910 roku;
- neogotycka poczta z lat 1893-1896;
- domy mieszkalne: ulice Długa, Zamkowa, Kopernika, Warszawska, Wojska Polskiego, Władysława Jagiełły, Ogrodowa, Barczewskiego, Daszyńskiego;
- budynki użyteczności publicznej;
- obiekty gospodarcze z XVIII, XIX i I poł. XX wieku;
- park miejski (mauzoleum, pomnik Heinricha Wiebe);
- fundamenty murów obronnych (ul. Malborska);

Mikołajki Pomorskie – (niem. *Niklaskirchen*) – wieś w Polsce położona w województwie pomorskim, w powiecie sztumskim, w gminie Mikołajki Pomorskie przy drodze wojewódzkiej nr 522 i na trasie linii kolejowej Gdańsk–Warszawa w pasie moren czołowych i w sąsiedztwie niewielkich lasków, jest siedzibą gminy Mikołajki Pomorskie.

Teren, na którym obecnie znajdują się Mikołajki Pomorskie, był zamieszkały już w młodszej epoce kamiennej (neolitu). Jako prastare, wczesnośredniowieczne siedlisko słowiańskie wieś nosiła nazwę Borucin lub Boruty. Miejscowość należała wówczas do parafii Postolin. W niemieckim źródle z 1248 pojawiła się niemiecka nazwa Niklausdorf. W dokumentach z 1250 pojawia się informacja o lokacji miejscowości na 64 włókach. Znalazła się ona w granicach komturii dzierżgońskiej, ustanowionej w 1248 przez zakon krzyżacki. Jeszcze w XIII wieku w miejscowości powstała samodzielna parafia. Z dokumentu lokacyjnego z 1771 wynika, że wieś założył 25 listopada 1438 Wielki Mistrz zakonu krzyżackiego Paul Bellitzer von Russdorff poprzez wystawienie dokumentu w Sztumie. W 1466 Mikołajki znalazły się w granicach nowo utworzonego województwa malborskiego.

W pierwszej połowie XVII wieku w ruinie znalazł się kościół w Mikołajkach, który po kilkudziesięciu latach został odbudowany (należał do rzymskokatolickiej parafii Krasna Łąka), jednak po niedługim czasie ponownie został zniszczony (prawdopodobnie w wyniku III wojny północnej). Kościół w przeszłości posiadał rangę sanktuarium. W tym czasie większość

wsi na tym terenie opustoszała także w wyniku epidemii cholery. W Mikołajkach pozostał żyjący w skrajnej nędzy sołtys. Znane są nazwiska kilku XVII-wiecznych sołtysów wsi, jak Jan Gosz-Kamiński (1604), Michał Kamiński (1637) oraz Albert Jerzwicki (1677). Znane jest także nazwisko jednego z proboszczów parafii, ks. Wojciecha Bedońskiego. Wokół kościoła znajdował się cmentarz, użytkowany także w okresie zniszczenia świątyni. Kościół ulegał stopniowemu niszczeniu w XVIII wieku. W wyniku I rozbioru Polski z 1772 Mikołajki znalazły się w granicach Królestwa Prus. W 1883 na terenie wsi powstała prywatna kaplica, ufundowana przez rodzinę Schreiberów. Nową świątynię, istniejącą do tej pory, wybudowano w 1896, a konsekrowano w 1903, w początku lat 20. XX wieku dobudowano do niej wieżę. Od 1900 parafia miała własnego proboszcza. Na początku XX wieku sytuacja narodowościowa na terenie wsi była skomplikowana. W spisie powszechnym w 1910 251 osób zadeklarowało narodowość polską, a 277 niemiecką. W wyniku plebiscytu z 11 lipca 1920 wieś pozostała w granicach Niemiec. W okresie dwudziestolecia międzywojennego wielu mieszkańców nie przypisywało sobie żadnej narodowości. Posługiwali się oni tzw. "gwarą sztumską". Na terenie wsi działały inicjatywy polonijne. Zaangażowanymi działaczkami kulturalno-oświatowymi były Henryka Gwiazda (zorganizowała m.in. Towarzystwo Kobiet, współpracowała z Towarzystwem Młodzieży i filią Związku Polaków) oraz Gertruda Kwiatkowska. 18 stycznia 1930 otwarta została Szkoła Polska w Mikołajkach. Podczas II wojny światowej wielu mieszkańców wsi aresztowano lub wywieziono do więzień bądź obozów. Stanisław Schreiber został zamordowany, wielu mężczyzn wcielono do Wehrmachtu.

Nowe — (*niem. Neuenburg*) – miasto w woj. kujawsko-pomorskim, w powiecie świeckim, siedziba gminy miejsko-wiejskiej Nowe. Według danych z 30 czerwca 2009 roku, miasto miało 6104 mieszkańców.

Nazwa miasta wywodzi się ze średniowiecza, kiedy to zwało się po łacinie Novo Castro czyli Nowy Gród, przypuszczalnie w opozycji do pobliskiego Starogardu lub jako wyraz założenia nowego grodu na miejscu wcześniejszego. Pierwsze ślady stałego osadnictwa pochodzą z okresu neolitu. W okresie rzymskim istniała tu przeprawa wiślana obok szlaku Bursztynowego. To korzystne położenie komunikacyjno-handlowe przez wieki stymulowało rozwój osady i miasta. Przypuszczalnie pierwsze grodziovisko nowskie znajdowało się na końcu I tysiąclecia n.e. na tzw. Garbuzach. Upadło ono wraz z podbojem Pomorza przez Piastów. Po podziale dzielnicowym Pomorze odzyskiwać zaczęło swą autonomię i w 2 połowie XII

w. założono tu nowy gród. Po raz pierwszy występuje on w źródłach pisanych w 1266 roku jako miejsce śmierci księcia Świętopelka i późniejszej potyczki z Krzyżakami. W 1277 roku Nowe stało się udokumentowaną siedzibą kasztelanii, w 1282 roku osadzono tu pierwszych na niekrzyżackim Pomorzu franciszkanów. Świadczy to o tym, że osada miała wówczas wyraźnie miejski, lecz przedlokacyjny charakter. W okresie rządów czeskich Nowe, jako miasto prywatne, oddane zostało Potężnemu rodowi Święców. Zdobyte i zniszczone przez Krzyżaków, w 1301 roku od nich uzyskało prawa miejskie chełmińskie. Odbudowane zostało w drugiej połowie XIV w. częściowo na planie dawnej owalnicy pomorskiej (zbieg czterech ulic ku dawnej Bramie Grudziądzkiej), częściowo na planie regularnym (kwadratowy rynek i prostopadłe ulice). Miasta broniły mury obronne o długości 1000 m, z szesnastoma wieżami; fosa oraz dogodne położenie na wysoczyźnie nadwiślańskiej. Podczas trzynastoletniej wojny z Krzyżakami (1454-1466) chorąży poznański Mikołaj Tomicki (późniejszy ojciec Piotra Tomickiego podkanclerza koronnego) zasłynął w 1460 r. jako mąż dzielny, który na czele swej chorągwi twierdzę Neuenburg (dziś Nowe) nad Wisłą pod Zakonem Krzyżackim z chwalebłą sztuką wojenną zdobył. Lecz około 1462 r. Polacy utracili tą twierdzę na rzecz przeciwnika a ponownie ją odbił Piotr Dunin burgrabia krakowski w 1465 r. Nowe na mocy postanowień II Pokoju Toruńskiego stało się częścią Prus Królewskich, siedzibą lokalnych starostów. W XVI w. Nowe przeżywało okres prosperity związanej z handlem zbożem. Jednakże wojny szwedzkie i towarzyszące im zarazy spowodowały wyludnienie z niszczenie miasta. W XVIII w. Nowe straciło swe dawne znaczenie w 1772 roku przeszło pod zabór pruski. W 1920 roku stało się na powrót częścią Rzeczypospolitej Polski. Okres międzywojenny to czas krzepnięcia nowego obrazu gospodarczego miasta, związanego z meblarstwem opartym o lokalny surowiec.

W Nowem można zobaczyć:

- Zamek – zbudowany w połowie XIV w. przez Zakon Krzyżacki na miejscu pomorskiego kasztelu. Niegdyś wschodnie skrzydło główne i północne pomocnicze, uzupełnione murami i wieżami. Po 1465 roku siedziba starostów nowskich, mocno zdewastowany podczas wojen szwedzkich. Po I rozbiorze w znacznym stopniu rozebrany, zachowane skrzydło główne przekształcono w zbór ewangelicki. Potem było magazynem i remizą. W końcu lat 70. rozpoczęto jego adaptację na obiekt upowszechniania kultury, zakończoną w 1992 roku.

- Mury Obronne – w okresie pomorskim drewniano-ziemne, strzęły grodu od południa z zachodu, potem rozbudowane w cegle i w pełni zamknięte. Ogólna długość ok. 1 km, 16 wież oraz 4 bramy, od południa – Grudziądzka, Gdańska, Wodna i Rybacka, uzupełnione fosą z wodą. Mury obronne częściowo zostały rozebrane w XIX w., lecz mimo to zachowało się ich jeszcze około 550 m, z podstawami 12 wież oraz sporym odcinkiem fosy, obecnie częściowo zajęтым przez Amfiteatr Miejski. Uzupełnia je główne skrzydło Zamku pokrzyżackiego z połowy XIV w., w którym obecnie, po adaptacji, mieści się ośrodek kultury.
- Fara pw. św. Mateusza Apostoła i Ewangelisty – kościół budowany około 100 lat, począwszy od połowy XIV w., przypuszczalnie w miejscu wcześniejszej, drewnianej świątyni. Halowy gotyk pomorski z przesklepionym prezbiterium i 3 nawami, niegdyś kryty drewnianym stopem. Charakterystyczna bocznie ustawiona wieża i bogato zdobione szczyty. W XVI w. na krótko protestancki. W latach 1911-1914 rozbudowany, podczas zakładania sklepień nawowych odnaleziono pozostałości bogatych malowideł ściennych, częściowo zachowane. Obecny wystrój wewnątrz barokowo-rokokowy, w dużym stopniu oryginalny
- Kościół pw. św. Maksymiliana Marii Kolbe – to dawny kościół franciszkański z kryptą z ok. 1311 roku i średniowiecznym prezbiterium. W XVI w. przejęty przez protestantów, w latach 1604-1821 bernardyński. Przejęty przez protestantów i odbudowany w stylu neogotyckim (nawy) z dodaniem wieży. Po II wojnie światowej zdewastowany. Od końca lat 70. świątynia katolicka. Ołtarz główny z zaadoptowanej kompozycji XVI-wiecznej „Ukrzyżowanie”
- Kaplica pw. św. Jerzego (wraz z cmentarzem) – zbudowana w XV w. przy trakcie gdańskim na planie wydłużonego ośmiokąta, wedle wzoru, jak mniemano wówczas, Świątyni Jerozolimskiej.

Ryjewo - (niem. *Rehhof*) – duża wieś w Polsce, położona w województwie pomorskim, w powiecie kwidzyńskim, w gminie Ryjewo, której jest siedzibą. Wieś położona na prawym brzegu Wisły, w północnej części Niziny Kwidzyńskiej, ok. 10 km na północ od Kwidzyna, na trasie linii kolejowej Malbork-Kwidzyn-Grudziądz (stacja Ryjewo).

Historia wsi Ryjewo- nazwa znana była już w XIV w. W okresie krzyżackim znajdował się tu folwark zakonny, który spłonął w 1622 r. W XVI w. w rejonie Ryjewa eksploatowano bogate złoża rudy darniowej, przetapiane następnie w miejscowych piecach hutniczych m.in. na kule armatnie, używane w wojnach Stefana Batorego i Zygmunta III^[2]. Wieś została osadzona na prawie długoterminowej dzierżawy przez menonitów w 1742 r. W jej skład wchodził również majątek leśny Oberforsterei Rehhof. W latach 1565-1772 osada wchodziła w skład województwa malborskiego. W 1801 r. włączona została do ekonomii malborskiej. W 1895 r. zbudowano kościół ewangelicki, a w 1909 r. kościół katolicki. W 1883 r. Ryjewo uzyskało połączenie kolejowe – Kolej Miast Nadwiślańskich. Wieś o układzie ulicówki i usytuowanych naokoło kolonii. Krajobraz kulturowy mocno zmieniony z powodu znacznego rozwoju wsi na przełomie XIX i XX w.

Rzeka Wisła – (łac. *Vistula*) – najdłuższa rzeka Polski, a także najdłuższa rzeka uchodząca do Morza Bałtyckiego, o długości 1047 km. Wpływa do Zatoki Gdańskiej, a jej średnioroczny przepływ w odcinku ujściowym wynosi 1046 m³/s.

Nazwa rzeki (Hydronim) „Wisła” ma ponad 2000 lat. Pierwsza wzmianka spisana po łacinie pochodzi z 7–5 r. p.n.e. i znajduje się na wystawionej w Porticus Vipsania mapie Marka Agrypy oraz w *Historii naturalnej* Pliniusza Starszego, który nazwał rzekę *Viscla*. Od V wieku *Vistla* (*Divisio orbis terrarum*). W okresie tym dorzecze Wisły zasiedlone było od południa przez plemiona celtyckie, a od północy przez plemiona wschodniogermańskie. W wiekach od II do IV występuje nazwa *Viscla* (Gaius Iulius Solinus, Pliniusz Starszy, Klaudiusz Ptolemeusz). Ptolemeusz podał także nazwy i siedziby plemion nad Wisłą: Wenedów, Gythonów, Galindów. Wisła u rzymskich historyków uchodziła do Morza Swebów (łac. *Mare Suebicum*, Tacyt I wiek), czyli Bałtyku, a ściślej Zatoki Wenedzkiej (II wiek), czyli obecnej Zatoki Gdańskiej – *de internis eius partibus Alba, Guthalus, Viscla amnes latissimi praecipitant in oceanum*. W germańskiej tradycji pisanej (Widsidh) nadwiślańskie lasy są ojczyzną Wandalów, Sasów i innych plemion germańskich, chociaż w rzeczywistości ludy te pochodzą z południowej

Skandynawii. Wincenty Kadłubek nazywał Wisłę *Vandalus*, wyprowadzając nazwę rzeki od imienia Wandy, a tę od wyrazu *vanduo*, oznaczającą w języku litewskim *wodę*, podobnie jak *Ouiádou* (=woda, rzeka) Ptolemeusza (rzeka Odra). Natomiast Jan Długosz w *Annales seu cronicae incliti...* nazywa Wisłę „rzeką Białą”: *a nationibus orientalibus Polonis vicinis, ab aquae condorem Alba aqua... nominatur*. Najdawniejszą formę można próbować odtwarzać jako **Wīstlā*, czy wykazać związek z pierwiastkiem **weys* „płynąć”, lecz z braku nawiązań w toponimii i braku morfemu **Wīstl-* w historycznych językach, można przyjąć, że jest to nazwa przejęta przez ludy indoeuropejskie od wcześniejszych mieszkańców.

Rzeka Liwa - rzeka II rzędu w północnej Polsce, prawy dopływ Nogatu. Największy dopływ Liwy to Kanał Palemona. W górnym biegu rzeki występują liczne elektrownie wodne.

Długość Liwy wynosi 111,4 km i przepływa przez województwa warmińsko-mazurskie oraz pomorskie. Wypływa na wysokości 102 m n.p.m. z jeziora Piotrkowskiego na Pojezierzu Iławskim, następnie w kierunku północnym, krętym korytem przepływa przez jezioro Januszewskie. W okolicach wsi Fabianki zmienia kierunek na zachodni wpływając do jeziora Gaudy (Rezerwat przyrody Jezioro Gaudy), za Kamieńcem płynie na południowy zachód. Opływając zakolem Prabuty od północy przepływa przez jeziora Dzierżoń i jezioro Liwieniec. Dalej płynie na zachód i opływa łukiem od południa miasto Kwidzyn, a następnie przepływa przez Kwidzyńską Dolinę Wisły płynąc równoległe do Wisły. Uchodzi do Nogatu poniżej śluzy w Białej Górze w powiecie sztumskim.

Wykonał: Instruktor Krajoznawstwa Regionu 1960/R/10 *Daniel Nazaruk*

